

Ruslan Boltayev
Buxoro davlat universiteti magistranti

O'ZBEKISTON HUDUDIDA QADIMGI DAVLAT BIRLASHMALARINING SHAKLLANISHIDA YER VA SUV MUNOSABATLARINING O'RNI

Annotatsiya: Mazkur maqolada qadimiy davlat birlashmalarida yer-suv munosabatlarining shakllanishi, irrigatsiya xo'jaligi ahamiyatining ortib borishi hamda dehqonchilikka bo'lgan rag'batning kuchayishi muhokama etiladi. Maqolada qadimiy real davlatlar bilan birga mifologik asosga ega manbalar ham tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: Yer-suv, irrigatsiya, sug'orish, mamlakat, Baqtriya, So'g'diyona.

Аннотация: В этой статье обсуждается формирование земельно-водных отношений в древних государственных образованиях, возрастание значения ирригационного хозяйства и усиление стимулов к земледелию. В статье наряду с древними реальными государствами к анализу будут привлечены источники, имеющие мифологическую основу.

Ключевые слова: Земля-Вода, орошение, орошение, страна, Бактрия, Согдиана.

Annotation: This article discusses the formation of Land-Water relations in ancient state associations, the increase in the importance of irrigation agriculture and the increased incentive for agriculture. In the article, along with the ancient real States, sources with a mythological basis are also subject to analysis.

Keywords: Earth-Water, Irrigation, irrigation, country, Bactria, Sogdiana.

KIRISH

Yer yuzida odamlarning ko'payishi, ishlab chiqarish xo'jaligining rivojlanishi daryo bo'ylarida va tog'li hududlarda dehqonchilik vohalarining shakllanishiga sabab bo'ldi. Suvdan unumli foydalanishga e'tibor kuchli suv inshootlarini barpo etishga olib keldi. Xorazm vohasi, Zarafshon, Farg'ona va Surxondaryoda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida jez (bronza) davrida, ya'ni taxminan 3500- 3750 yillarda sug'orish tarmoqlari va uning negizida dehqonchilik yaratilgani aniqlangan. Oldin bunday vohalarda tabiiy ravishda suvga ehtiyoj ortib ketgan. Qishloq xo'jaligi ekinlarini suv bilan ta'minlash maqsadida ariq va kanallar qazish, suv ko'tarish uchun mustahkam inshootlar qurish ishlari o'sha davrlarda boshlangan. Keyinchalik bu hududlarda yirik qishloqlar, shaharlar shakllana boshladi. Xuddi shu davrdan suv bilan bog'liq marosim va an'analarning paydo bo'lganligini ham kuzatish mumkin [1].

ADABIYOTLAR SHARHI

Insoniyat yaralibdiki, hovodan nafas olganlaridek suvdan o'z chanqoqlarini bostirish uchun foydalanganlar. Dastavval suvning foydali jihatlari haqida bilimlarga ega bo'lmaganlar. O'rta va so'ngi paleolit davrida odamlarning suvga bo'lgan qiziqishi orta boshlagan. Chunki suvning muzlab qolishi suvga bo'lgan ehtiyojni ortishiga olib kelgan. Bu suvga bo'lgan qiziqishnigina emas, balki suvdan oqilona foydalanish, isrof qilmaslik tabiatning eng qadrlı ne'mati ekanligi haqidagi tasavvurlarini shakillantira boshlagan. Tadqiqotchi N.Narzievning fikriga ko'ra: bunday munosabatlar keyinchalik diniy tasavvurlarda turli urf-odatlar asosida mustahkamlangan.

Ayniqsa neolit (yangi tosh) davriga kelib dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikning paydo bo'lishi suvdan kengroq foydalanishga bo'lgan qiziqishni yanada oshirgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Bronza davrining oxiri va ilk temir davrida O'zbekistonning hozirgi hududi doirasida qator dehqonchilik vohalari tashkil topdi. O'rta Osiyoda daryo irmoqlari bo'ylab dehqonchilik qilish uchun tabiiy qulay joylarda yashagan chorvador qabilalar asta—sekin o'troqlashib, o'zlarining xavfsizliklarini ta'minlash uchun qal'alar qurib yashay boshladilar. Xorazm vohasining Qoraqum bilan chegarasida vujudga kelgan «Qal'aliqir», «Ko'zaliqir» qal'alari, Qoraqalpog'iston hududidagi qadimgi sug'orilgan yerlarda qurilgan «Bozorqal'a», «Qo'yqirilganqal'a», Sug'diyonadagi «Afrosiyob», «Kiropol», «Gaza» qal'alari, Farg'ona vodiysi, Surxondaryo va Qashqadaryo vohalaridagi xom g'ishtdan qurilgan qal'alar shular jumlasidandir. Bunday qal'alar atrofida ekin ekish uchun sug'oriladigan yerlar, chorva uchun o'tloqlar hatto chakalakzor—o'rmonlar ham bo'lgan. Bu jarayonlar O'rta Osiyoda dastlabki davlat tuzilmalarining vujudga kelishiga zamin yaratdi.

Bu davrda ayrim qabilalar o'z kuchlari bilan daryolar va soylardan o'nlab kilometrlarga cho'zilgan kanallar chiqarib yerlarni sug'orishga qodir emas edilar. Qabilalar ustidan podsholar hukmronligining o'rnatilishi vohalarda sug'orma dehqonchilikning taraqqiy qilishiga katta yordam qildi. Davlatning vujudga kelishi vohalarda katta o'zgarishlar qilishga imkon berdi. Temirdan foydalanishga o'tilishi, podshohlikliklarning vujudga kelib, aholini yirik jamoat ishlariga jalb qilinishi mehnat unumdorligini oshirishga samarali ta'sir ko'rsatdi. Oldin kichik urug' va qabilalar o'z kuchlari va imkoniyatlari darajasida mayda ariqchalar qazishib, o'z imkoniyatlari darajasida sug'orma dehqonchilik qilish bilan cheklangan bo'lsa, davlatlar vujudga kelishi natijasida mayda ariqlar o'rniga katta kanallar qazish boshlandi. Shu tariqa o'lka xalqlarining obodonlik va farovonlik sari qadam qo'yishlariga zamin yaratildi.

NATIJA va MUHOKAMA:

Dehqonchilik vohalarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar va turli yozma manbalar Xorazm, Baqtriya, Sug'diyona, Choch, Farg'ona kabi viloyatlar hududlarida qal'a-qo'rg'onlari, shahar-qal'alari va shaharlari bo'lgan ilk davlat tuzilmalari vujudga kelganligidan dalolat beradi. O'rta Osiyoda, shu jumladan O'zbekiston hududida olib borilgan keng arxeologik tadqiqotlar bu jarayonlar miloddan avvalgi VIII — IV asrlar davomida sodir bo'lganligini ko'rsatmoqda. Bu davrda O'rta Osiyoda hududidagi boshqaruv shakllari va lavozimlar vujudga kela boshlagan: jamoada diniy ijtimoiy mehnat yaqsimoti, qabilalar urf — odatlarni taqsimoti, dehqonchilikni tashkil etish, jamoada yer va suvdan foydalanish, harbiy qurollar tayyorlash, qo'shinlarni qurollantirish, mudofaa ishlarini tashkil etish, qurilish va sug'orish ishlari, mol ayriboshlash, savdo-sotiq ishlari, munozarali masalalarni hal qilish kabi masalalar.

Dehqonchilik va hunarmandchilik sohalarining rivojlanishi asosida vujudga kelgan qadimgi madaniyat o'choqlari haqidagi ma'lumotlar Eron va Turon zamin halqlarining muqaddas, kitoblari "Avesto"da, Ahamoniy podsholarining qoyatoshlarga bitilgan davlatlarida, qadimgi yunon tarixchilarining asarlarida, qadimgi Xitoy manbalari (yilnomalari)da o'z aksini topgan. Bu ma'lumotlarni arxeologik qazishmalar jarayonida topilgan ashyoviy dalillar ham tasdiqlaydi.

Miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalarida O'rta Osiyo aholisining hayotida tub ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy o'zgarishlar yuz berdi. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotda hunarmandchilik ancha takomillashib, dehqonchilikdan ajralib chiqdi. Hunarmandchilik va savdo — sotiq shahar aholisi turmushining iqtisodiy negizini tashkil etdi. Kulolchilikda charxlardan keng foydalanilishi natijasida bu tarmoq mahsulotlari o'z xususiyatlariga ko'ra tovar xarakteriga ega bo'ldi. Bu

davrda zargarlik, to‘qimachilik, metallga ishlov berish, uy-joy qurilishi, ijtimoiy — diniy harakterdagi me‘morchilik obidalari birmuncha takomillashdi. Mudofaa inshootlari qurilishiga e‘tibor kuchaydi.

Aholi orasida jamoaning e‘tiborli, nufuzli a‘zolari paydo bo‘lib, jamoa a‘zolari ularni urug‘ oqsoqollari, din rahnamolari — kohinlar, harbiy boshliqlar qilib saylaganlar. Dastlab, dunyoviy, diniy va harbiy sohalarga rahbarlik qilish bir shaxsning ixtiyorida bo‘lgan. Avvalo, chorvador qabilalar orasida hukmron tabaqalarning shakllanishi va mulkiy tengsizlik jarayoni nisbatan tez kechdi. Ularning ixtiyoridagi chorva mollarining ko‘payib borishi tufayli yangi yangi yaylovlar va o‘tloqlar axtarish zaruriyati kuchaydi. Bo‘sh yaylovlarning kamligi esa qo‘shni qabilalar o‘rtasida o‘zaro ziddiyatlarni kuchaytirar edi. Bu xol chorvador qabilalarning muntazam suratda jang-u jadallarga tayyor turishlarini taqozo qilgan.

Chorvador qabilalarning yaylovlar qidirib dehqonchilik zonalariga bostirib kirishlari chorvador va dehqon jamoalari orasida ziddiyatlarni keltirib chiqardi. Bu har ikkala tomonning o‘z imkoniyatlaridan kelib chiqib, xavfsizlik choralari ko‘rishga majbur etgan. Ana shunday zaruriy chorlardan biri sifatida aholi istiqomat qiladigan joylar qalin mudofaa devorlari bilan o‘rab olindi. Mustahkam mudofaa inshootlari qurila boshlandi. Bu holat, ayniqsa miloddan avvalgi VII —VI asrlarda kuchaydi. Bunday yodgorliklarga Xorazmdagi Chirmanyop kanalining so‘l qirg‘og‘ida joylashgan qadimgi Qal‘aliqir va Ko‘zaliqir xarobalari kiradi. Qal‘aliqirning devorlari ikki qator bo‘lib, devorlarning orasidan uzun yo‘laklar o‘tgan. Qal‘ani ichida ochiq joy bo‘lib, u asosan chorva mollari uchun mo‘ljallangan. “Avesto”da “var”lar deb atalgan bunday qal‘alar o‘sha davrida Farg‘ona, Zarafshon, Qashqadaryo, Surhondaryo vodiylarida ham bunyod qilingan.

O‘rta Osiyo xalqlarining temirdan foydalanishga o‘tish davri (mil. avv. VIII —VII asrlar)ga oid hayotini aks ettiruvchi 350 taga yaqin arxeologik yodgorliklar o‘rganilgan bo‘lib, ular asosan Quyi Murg‘ob, Tajan, Zarafshon, Qashqadaryo va Surhondaryo vohalari, Xorazm, Farg‘ona va Tojikiston hududlarida joylashgan. Ular orasida noyoblari Afrosiyob, Ko‘zaliqir, Yoztepa, Yelkantepa, Dingilja, Qal‘aimir, Eylatontepa, Yerqo‘rg‘on, Daratepa, Qiziltepa kabi yodgorliklardan iboratdir.

Bu davrga mansub madaniy qatlamlar Yoztepa, Kuchuktepa, Qiziltepa va Tillatepada keng o‘rganilgan. Qadimgi Baqtriyaning ijtimoiy— iqtisodiy va madaniy hayoti shu davrdagi Farg‘ona va Choch hayotidan ancha farq qilgan. Jumladan, Qiziltepa shahar harobasining maydoni 22ga atrofida bo‘lib, shahar bir vaqtlar qalin mudofaa devorlari bilan o‘ralgan. Uylar to‘rt burchak shaklida xom g‘ishtdan qurilgan. Qal‘aning paxsa devor bilan o‘ralgan tashqi qismida og‘illar qurilgan. Qizilcha makonidan bronza va temirdan yasalgan pichoq va o‘roqlar, bronza idish parchalari hamda o‘q, uchlari, sopol urchuqlar, metal igna va bigizlar, tosh pichoq, yorguchoq, va sopol idishlar topilgan. Bu davrda sug‘orish tizimining birmuncha yaxshilanganligi, don, yog‘ va meva beradigan ekinlarning ko‘plab ekilishi ajdodlarimiz hayotida dehqonchilik yetakchi o‘ringa chiqqan boshlaganligidan dalolat beradi.

Mil. avv. VII-VI asrlarda dastlabki shaharlar tuzilishi asosan quyidagi shaklda bo‘lgan: Ichki aholining guzarlari uy-qo‘rgonlar, shaharlar atrofida qishloq ekin maydonlari, aholi shahar atrofida sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Xo‘jalik hayotida dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik ham muhim o‘rin tutgan. Qabila a‘zolari qo‘y echki bilan birga qoramol, ot va tuya boqqanlar. Bu davrda butun urug‘ jamoasi katta patriarxal oila sifatida yashagan. Yerlar jamoa a‘zolariga hamda ibodatxonalarga tegishli bo‘lib, unga birgalikda ishlov berilgan. Bulardan tashqari, umumjamoaga tegishli yerlarda jamoa a‘zolarining chorvalari boqilgan. Jamoa a‘zolari mol-mulkka ham birgalikda egalik qilishgan.

Janubiy Sug‘diyona (Qashqadaryo viloyati)da ilk temir davriga mansub Yerqo‘rgon, Daratepa, Uzunqir, Beshqo‘tontepa hamda Qo‘rg‘oncha yodgorliklari e‘tiborga loyiqdir. Bu qadimgi shahar-qo‘rg‘onlar xarobalaridan topilgan xom g‘isht va paxsadan qurilgan binolar, metall qurollar, hunarmandchilik buyumlari ilk temir davrida qadimgi Sug‘diyona aholisining madaniy hayoti va xo‘jalik turmushi ancha yuqori bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Miloddan avvalgi VIII-VI asrlarda O‘rta Osiyoning janubiy viloyatlarida bir necha siyosiy birlashmalar: Qadimgi Baqtriya va Katta Xorazm kabi davlat tuzilmalari vujudga keldi. O‘rta Osiyoda bunday davlat tuzilmalari— podshohlarning paydo bo‘lishiga ichki ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillardan tashqari, tashqi sub’ektiv shart-sharoitlar ham kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Shulardan biri Midiya, Ossuriya, Mitaniya kabi davlatlar tomonidan qilingan hujumlar xavfi edi. Arxeologik va yozma manbalar (“Avesto”, yunon-rim tarixchilari —Gerodot, yashaganlar. Miloddan avvalgi XI -VIII asrlarda ko‘chmanchi qabilalar jamiyatlari hujumkor tabiatga ega kuchli harbiy-iyosiy birlashmalardan iborat bo‘lib, janubiy dehqonchilik vohalariga xavf solib turishgan.

Qadimgi yunon tarixchilari Kaspiy dengizidan Oltoygacha bo‘lgan bepayon hududda ko‘chmanchi skiflar yashashi haqida ma’lumotlar berishgan. Ahamoniylarning mixxat yozuvlarida ko‘rsatilishicha saklar ittifoqi quyidagi uchta guruhga bo‘lingan:

1. ***Saka - xaumavarka***. Tadqiqotchilar bu guruhni Gerodotning “skif — amorglari" bilan bir deb hisoblaydilar.

2. ***Saka - tigraxauda*** — "o‘tkir uchli qalpoq kiygan saklar"

3. ***"Saka -tiay-tara-daraya"*** — “daryo ortidagi saklar”.

O‘rta Osiyoda yashagan yirik qabila uyushmalaridan biri — massagetlar bo‘lib, ular bir necha sak qabilalarini birlashtirgan yirik qabilalar ittifoqi edi. Bu qabilalar ittifoqi jangovarlik xarakteriga ega bo‘lib, ular nayza, qalqon, cho‘qmorlar bilan qurollanganlar. Massaget qabilalarida botir va kuchli erkaklar hurmat qilingan. Ular uchun kasal bo‘lmasdan uzoq yashash yoki jangda halok bo‘lish faxrli hisoblangan. Aksincha qo‘rqoq, kasalmand va nimjon kishilar jamoa uchun yaroqsiz deb hisoblangan. Jamoa bunday kishilardan tezroq qutulishga harakat qilgan.

"Avesto" ning Yasht qismida ta’riflanishicha, ilk sinfiy tengsizlik davrida Markaziy Osiyoda jamiyat tarkibining boshlang‘ich kurtagi "nmana" deb atalgan. Nmanalar birlashib urug‘ jamoasi “vis”ni tashkil qilgan. Bir necha urug‘lar qabila (“zantu”)ga birlashgan. Qabilalarning birlashishidan viloyatlar (“dahyuy”) tashkil topgan. Viloyatlarni “kavi” (boshliq)lar idora qilgan. O‘sha davrda Aryanam Vayjo jamiyati 4 toifaga, ya’ni kohinlar, harbiylar, chorvadorlar va hunarmandlarga bo‘lingan. Bu toifalar orasida chorvadorlarga alohida e’tibor berilgan. Xususan, Ahuramazda madaniyatlari orasida "Sen o‘sha, kim bizga hayot manbai bo‘lgan chorvani dunyoga keltirgansan... Chorvaga yaxshi ega kerak. Ushbu yerdagi chorva egalariga men erkin hayotni ta’min qilaman",— degan fikrlar uchraydi.

Oila tarkibida to‘la huquqqa ega bo‘lmagan a’zolar (vira, vaysa va pariaytarlar) ham bo‘lgan. Vira odatda “erkak”, “jangchi" ma’nosi bilan birga “qul” ma’nosida ham ishlatilgan.

"Avesto"da targ‘ib qilingan g‘oyalarning asosiy yo‘nalishi jamiyatning madaniy-ma’naviy taraqqiyotini “ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal" orqali amalga oshirishga qaratilgan. Bu muqaddas kitobda targ‘ib qilingan yaxshi niyatlar, orzuistaklar asrlar davomida insonlar qalbiga singdirilib, ularni ezgulikka da’vat qilib kelingan. Otashparastlik dinida yakka xudolik ta’limoti targ‘ib

qilinishiga qaramasdan, Zardusht Axuramazdaga tayanch bo'lgan bir necha xudolar haqida ma'lumotlar berilgan. Ular orasida Mitra xudosi insoniyatga hayot manbai bo'lgan quyosh nuri va issiqlik beradi. Anaxita xudosi odamlarga yer, suv, hosildorlik, go'zallik, sevgi-muhabbat, nafosat, qahramonlik, kuch-quvvat, yutuqlar beradi.

O'rta Osiyo xalqlari dehqonchilik madaniyatini takomillashtirishga muntazam e'tibor berib borishgan. Jamoa a'zolarining u o'troq, turmush tarziga o'tish, yerni sharoitga qarab sug'orib turish, binolar qurish va sifatli ekin ekishga da'vat etish o'sha davrning eng zaruriy ishlari edi. «Zardushtiylikda ekin ekiladigan yerlarni ko'paytirish, ularni asrab avaylash, uni muqaddas hisoblab sajda qilish ilohiy nizom tusini olgan. Olovga sig'inish, yer va olov xudosi ibodat qilish, uy-joy qurish, uni olov bilan, uy hayvonlari, xotin, bola-chaqa bilan to'ldirish, o'simlik va daraxt ko'kartirish, kata-kichik uy hayvonlarini ko'paytirish, yerni parvarish qilish zardushtiylik dinining asosini tashkil etgan” . Bu fikrlar “Avesto”da bog'bonchilik bilan shug'ullanish, dehqonchilik qilib, yerdan yuqori hosil olish naqadar ulug'langanligidan dalolat beradi.

Yakka xudolikni targ'ib etgan zardushtiylik dini o'sha davr Eron va Turon zamin aholisining mafkurasi va axloq normalarini ifoda etib, xalqlarni halol mehnatga da'vat etgan. Unda dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanish, o'simliklar va hayvon bolasini o'z farzandidek tarbiyalash va shu yo'ldagi fidoiylik insonlarga xos ulug' fazilat ekanligi uqtirilgan. Zardushtiylikda isrofgarchilik qoralanadi. Har bir inson o'z mehnati bilan yaratgan noz-ne'matlar hisobiga yashashga odatlanmog'i zarurligi ta'kidlangan.

"Avesto"da o'troq dehqonchilik va ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullangan O'rta Osiyo va Eron xalqlari haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi. Bu ma'lumotlardan har ikkala hudud o'rtasida iqtisodiy, siyosiy, diniy, ma'naviy va g'oyaviy hamkorlik bilan bir qatorda o'zaro ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar ham mavjud bo'lganligini anglab olish mumkin.

“Avesto” da O'rta Osiyodagi ko'plab jug'rofiy nomlar tilga olingan bo'lib, ular haqida Ahuramazda quyidagi fikrlarni bildirgan: "Men Axuramazda eng afzal makon va mamlakatlar sirasidan Aryonam Vayjoni, so'ngra so'g'dlar yashovchi Gavani, keyin esa Mouruni, to'rtinchi bo'lib Baxdini, ...beshinchi bo'lib Mouru va Baxdi oralig'idagi Nisayani... yaratdim” "Avesto"da bunday viloyatlarning jami 16 tasi sanab utiladi.

Videvdatning birinchi bobida sanab o'tilgan viloyatlar Yasht viloyatlari ro'yxatidan farq qilib, bu ro'yxatga ko'ra unga Aryonam Vayjo, Gava, Mouru, Baxdi, Nisayyo, Aryo, Vaekereta, Urva, Xnanta, Raga, Chaxro, Varna, nomsiz yetti hind viloyatlari va Ranxa daryosining yuqori oqimidagi hududlar kiradi. "Avesto"da Aryonam Vayjo, Sug'd (Gova), Baqtriya va Marg'iyona kabi viloyatlarga aniq tasvirlar berilishi kitobni yaratuvchilar bu viloyatlarda yashaganliklari va ular haqida yaxshi tasavvurga ega bo'lganliklaridan dalolat beradi.

"Aryonam Vayjo" -"oriy kengliklari" ma'nosini beradi. Ko'p tadqiqotchilar uni Xorazm deb faraz qilishgan bo'lsa-da, boshqacha qarashlar ham uchraydi. Masalan, I.M.Dyakonovning fikricha "oriy kengliklari" bir mamlakat yoki viloyat tushunchasidan ko'ra kengroq, ma'noda qo'llanilib, butun O'rta Osiyo va Sharqiy Eron tekisliklarini o'z ichiga olgan. Akademik A. Asqarov “Oriy” atamasi ko'chmanchi qabilalar — "turlar” badavlat qatlamiga nisbatan qo'llanilgan, degan fikrni bildiradi. Bu fikrni arxeologik tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Haqiqatan ham, Aryanam Vayjo — “ turlar”ning vatani bo'lib, bu yurt yaylovlarga boy geografik kengliklardan iboratdir. Gerodot “Tarix” asarining 3-jildida girkaniylar, parfiyaliklar, tamaneylar, drangiyonlar va xorasmiyaliklar yerlari chegaralaridan o'tgan Akes daryosida tug'on qurilgani va u yerlar xorasmiyaliklarga tegishli ekanligini yozadi

Gekatiy Gerodotdan sal oldinroq (mil. avv. 500 yillar) parfiyaliklarning sharqiy tomonida joylashgan “bir qismi tekisliklarda, bir qismi tog‘larda yashovchi” xorasmiyaliklarni tilga olgan edi. Bu “Katta Xorazm bo‘lib, yuqoridagi fikrlarga ko‘ra, u Marv va Hirot hududlarini ham qamrab olgan. Gekatey va Gerodotlar keltirgan ma‘lumotlarga ko‘ra, Akes daryosi suvlaridan foydalangan aholi miloddan avvalgi VII-VI asrlarda o‘z davriga nisbatan yuksak darajada rivojlangan dehqonchilik madaniyatini yaratganlar. Ana shu hududlarda Katta Xorazm davlati tashkil topgan. Gerodotning fikricha bu davlat tarkibiga kirganlar, parfiyaliklar, saranglar va tamaneylarning yerlari ham kirgan. V.Tar va F.Altxaymlarning ma‘lumotlariga ko‘ra, Ahmoniyar bosib olishlaridan oldin xorazmliklar Kopettog‘ning janubiy qismlarida yashaganlar.

V.B.Xenning va I.Gershevichlarning fikrlariga ko‘ra, Xorazm davlatining markazi Marv va Hirot atroflarida bo‘lib, bu hududlarni Kir II bosib olgandan so‘ng xorazmliklar quyi Amudaryo — hozirgi Xorazm viloyatiga ko‘chib borganlar. Shu davrdan boshlab Amudaryoning quyi deltasi xorasmiylar nomi bilan Xorazm deb atalib, bu hududda ko‘plab shahar-qal‘alar qad ko‘targan. Qadimgi Xorazmning markazlaridan biri bo‘lgan Ko‘zaliqir shahar-qal‘asi ana shunday qal‘alarning yirigi bo‘lib, u mustahkam mudofaa devorlari bilan o‘ralgan.

Miloddan avvalgi VI asr o‘rtalaridan boshlab Ahmoniyar o‘z hududlarini kengaytirish maqsadida qo‘shni xalqlar yurtlariga bosqinchilik yurishlari uyushtirdilar. Ular o‘zlariga nisbatan Sharqda joylashgan girkaniylar, parfiyaliklar, baqtriyaliklar, xorasmiyaliklar va boshqa xalqlarga tegishli yerlarni ham bosib oldilar. Bu xalqlar Ahmoniy hukmdor Doro I ning zo‘rovonlik siyosatiga qarshi qo‘zgonlar ko‘tardilar (Frada qo‘zg‘oloni). Doroning zulmidan bezor bo‘lgan xorasmiyaliklar o‘z yurtlarini tashlab Amudaryoning unumdor quyi havzasiga ko‘chib ketganlar.

Qadimgi Xorazm tarixining yirik tadqiqotchisi S.P.Tolstov, Xorazm davlati quyi Amudaryoda qadimgi zamonlardayoq shakllangan degan xulosaga kelgan. Uning ta‘kidlashicha, bu davlatning chegaralari O‘rta Amudaryodan boshlanib Orol dengizigacha bo‘lgan hududlarni o‘z ichiga olgan.

Baqtriyadagi Qiziltepa shahar-qal‘asi devorlari bilan Ko‘zaliqir mudofaa devorlarining tuzilishida ancha o‘xshashliklar bor. Shahar-qal‘alar devorlari ustida o‘q otish uchun harbiy minora — mudofaa burjlari qurilgan. Devorlarning har ikki metrda shinaklar qilingan. Bu davrda uy-joy qurilishi ancha takomillashib, uylar asosan, g‘isht va paxsadan qurilgan. Jumladan, Dingalja uy-qo‘rg‘oni uy-joy, xo‘jalik xonalari va hovlidan iborat bo‘lib, paxsa devor bilan o‘ralgan. Tadqiqotlar qadimgi shahar-qal‘alar markazida hukmdorning qarorgohi—arki a‘lo joylashganligidan guvohlik beradi. Bu davrda shahar-qal‘alar aholisining asosiy mashg‘uloti dehqonchilik bo‘lsa-da, hunarmandchilik ham ancha keng tarmoq ota boshlagan. Jamoa a‘zolarining siyosiy hayoti oqsoqollar kengashi tomonidan harbiy demokratik prinsiplar asosida boshqarilgan. Kengash tepasida jamoa a‘zolari saylagan hukmdor turgan. U diniy, dunyoviy va harbiy hokimiyatni qo‘lida mujassamlashtirgan holda kengash a‘zolari bilan bamaslahat ish tutgan. Kengash a‘zolari va jamoaning nufuzli vakillari o‘sha davrda hukmron sinflarning asosini tashkil etgan. Ushbu davrga oid yodgorliklarda olib borilgan tadqiqotlar qadimgi Xorazm vohasida dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik ancha rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Miloddan avvalgi VIII-IV asrlarda Markaziy Osiyoda jamoalar dunyoqarashining shakllanishida otashparastlik an‘analari asosida tarkib topgan zardushtiylik dini ibratli axloq normasi sifatida muhim rol o‘ynadi. Zaratushtra diniy islohoti asosida yakka xudolikni targ‘ib etgan zardushtiylik dini o‘sha davr Eron va Turonzamin aholisi g‘oyaviy qarashlarining asosini tashkil etgan. Bu ta‘limotga ko‘ra tabiatda to‘rt narsa: yer, olov, suv, havo muqaddas bo‘lib, inson hayotini ularsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Tabiatning bu muqaddas in‘omlarini isrof etish katta gunoh hisoblangan.

«Avesto»da «turlar» deb atalgan yirik harbiy uyushmalar O‘rta Osiyo hududidagi ko‘chmanchi sak qabilalarining konfederatsiyalari bo‘lib, ular O‘rta Osiyoning shimoliy kengliklarida

yashaganlar. Miloddan avvalgi XI-VIII asrlarda ko'chmanchi qabilalar jamiyatlari hujumkor tabiatga ega kuchli harbiy-siyosiy birlashmalardan iborat bo'lib, janubiy dehqonchilik vohalariga xavf solib turishgan.

O'rta Osiyoda yashagan yirik qabila uyushmalaridan biri — massagetlar bo'lib, ular bir necha sak qabilalarini birlashtirgan yirik qabilalar ittifoqi edi. Bu Qabilalar Ittifoqi jangovarlik xarakteriga ega bo'lib, ular nayza, qalqon, cho'qmorlar bilan qurollanganlar.

Massagetlar qabilalarida botir va kuchli erkaklar hurmat qilingan. Ular uchun kasal bo'lmasdan uzoq yashash yoki jangda halok bo'lish faxrli hisoblangan. Aksincha qo'rqqoq, kasalmand va nimjon kishilar jamoa uchun yaroqsiz deb hisoblangan. Jamoa bunday kishilardan tezroq qutulishga harakat qilgan.

«Avesto»ning Yasht qismida ta'riflanishicha, ilk sinfiy tengsizlik davrida Markaziy Osiyoda jamiyat tarkibining boshlang'ich kurtagi «nmana» deb atalgan. Nmanalar birlashib urug' jamoasi «vis» ni tashkil qilgan. Bir necha urug'lar qabila («zantu»)ga birlashgan. Qabilalarning birlashishidan viloyatlar («dahyu») tashkil topgan. Viloyatlarni (boshliq) lar idora qilgan. O'sha davrda Aryanam Vayjo jamiyati 4 toifaga, ya'ni kohinlar, harbiylar, chorvadorlar va hunarmandlarga bo'lingan. Bu toifalar orasida chorvadorlarga alohida e'tibor berilgan. Xususan, Axuramazda madhiyalari orasida «Sen o'sha, kim bizga hayot manbai bo'lgan chorvani dunyoga keltirgansan. Chorvaga yaxshi ega kerak. Ushbu yerdagi chorva egalariga men erkin hayotni ta'min qilaman»,— degan fikrlar uchraydi.

Oila tarkibida to'la huquqqa ega bo'lmagan a'zolar (vira, vaysa va pariaytarlar) ham bo'lgan. Vira odatda «erkak», «jangchi» ma'nosi bilan birga “qul” ma'nosida ham ishlatilgan.

«Avesto»da targ'ib qilingan g'oyalarning asosiy yo'nalishi jamiyatning madaniy-ma'naviy taraqqiyotini «ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal» orqali amalga oshirishga qaratilgan. Bu muqaddas kitobda targ'ib qilingan yaxshi niyatlar, orzuistaklar asrlar davomida insonlar qalbiga singdirilib, ularni ezgulikka da'vat qilib kelingan. Otapsharastlik dinida yakka xudolik ta'limoti targ'ib qilinishiga qaramasdan, Zardusht Axuramazdaga tayanch bo'lgan bir necha xudolar haqida ma'lumotlar berilgan. Ular orasida Mitra xudosi insoniyatga hayot manbai bo'lgan quyosh nuri va issiqlik beradi. Anaxita xudosi odamlarga yer, suv, hosildorlik, go'zallik, sevgi-muhabbat, nafosat, qahramonlik, kuch-quvvat, yutuqlar beradi.

O'rta Osiyo xalqlari dehqonchilik madaniyatini takomillashtirishga muntazam e'tibor berib borishgan. Jamoa a'zolarining o'troq turmush tarziga o'tish, yerni sharoitga qarab sug'orib turish, binolar qurish va sifatli ekin ekishga da'vat etish o'sha davrning eng zaruriy ishlari edi. Zardushtiylikda ekin ekiladigan yerlarni ko'paytirish, ularni asrab avaylash, uni muqaddas hisoblab sajda qilish ilohiy nizom tusini olgan. Olovga sig'inish, yer va olov xudoriga ibodat qilish, uyjoy qurish, uni olov bilan, uy hayvonlari, xotin, bola-chaqa bilan to'ldirish, o'simlik va daraxt ko'kartirish, katta-kichik uy hayvonlarini ko'paytirish, yerni parvarish qilish zardushtiylik dinining asosini tashkil etgan. «Avesto»da insonlarni bog'bonchilik bilan shug'ullanish, dehqonchilik qilib, yerdan yuqori hosil olishga undashi bu dinda mehnat qilishni naqadar ulug'langanligidan dalolat beradi.

XULLOSA

Xullosa qilib, irrigatsiya bilan bog'liq ijtimoiy-iqtisodiy tarixning ayrim muammolari, qadimgi sug'oriladigan yerlarning shakllanish sabablari va ularning rivojlanish istiqbollari haqida gapirdim.

Zarafshon vodiysi, xususan, Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan Buxoro, Samarqand va Qarshi shaxarlarining sug'orish tarixini o'rganish V.A.ning arxeologik tadqiqotlari tufayli boshlandi. Shishkin va Ya. G'ulomov. Shu nuqtai nazardan, V. A. Shishkinning ilk o'rta asr Buxoroning ajoyib yodgorligi, buxorxudaliklar qarorgohi qoldiqlari, uning noyob devor rasmlari va alebastr haykaltaroshligining arxeologik tadqiqotlari natijalariga bag'ishlangan "Varaxsha" 30 monografiyasi katta ilmiy qiziqish uyg'otadi. Sug'orish tarixiga oid masalalar A.Shishkin ijodida bevosita yoritilmagan bo'lsa-da, kitobda keltirilgan Varaxsha atrofida joylashgan qadimiy sug'orish yerlarining arxeologik yodgorliklarini keng ko'rib chiqish sug'orish dinamikasi haqida umumiy tasavvur beradi. G'arbiy Buxoroning bu qadimiy dehqonchilik vohasining rivojlanish tarixi Ya. G'. G'ulomov; A.R.Muhammadjonov uzoq yillar davomida Zarafshonning sug'orish tarixini o'rgandi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. N.N. Narziev "Relation to water in history and the culture of efficient use of water" Tashkent-2016.
2. N.N.Narziev "Tarixda suvga bo'lgan munosabat va suvdan unumli foydalanish madaniyati" Toshkent-2016 y.
3. H.Hikmatov, D.P.Aytbaev "O'rta osiyo suv ilmi tarixiga oid ma'lumotlar" Toshkent «Universitet» 2006
4. Мухаммаджонов А. Куйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан йигирманчи асрнинг бошларигача). - Т., "Фан," 1972 йил, 374 бетлик.
5. Саидов Б. Ўрта Осиёда ер - сув муносабатлари (қадимги даврдан ҳозирги кунгача). – Т., "Университет," 2001 йил. (Ўқув услубий қўлланма).
6. Бойаркина О.А. Водные конфликты в мировой политике: проблемы и перспективы. – Москва: Русайнс, 2017. –б.
7. Yuldosheva, B., & Muxtorova, S. (2023). O'RTA OSIYONING IBTIDOIY JAMOA DAVRIDAGI TARIXIY GEOGRAFIYASI. *Gospodarka i Innowacje.*, 42, 9-13.
8. Yuldosheva, B., & Rahmatova, F. (2023). SOVET ITTIFOQI TARKIBIDAGI O'ZBEKISTON IQTISODIYOTIGA NAZAR. *Gospodarka i Innowacje.*, 42, 205-208.
9. Bibirajab Yuldosheva, & Guliniso Rashidova. (2023). BUXORO AMIRLIGI VA ROSSIYA ELCHILIK MUNOSABATLARI (XVIII ASRDA). *"ONLINE - CONFERENCES & Quot; PLATFORM*, 1, 348–351.
10. Yuldosheva, B. (2023). ORTA OSIYO XONLIKLARINING SIYOSIY TARIXIY GEOGRAFIYASI ANNOTATSIYA. " *Экономика и туризм" международный научно-инновационной журнал*, 6(14).
11. Yuldosheva, B., & Razikova, M. (2023). XORAZMSHOHLAR DAVLATINING TARIXIY GEOGRAFIYASI. In " *ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM* (Vol. 1, pp. 420-422).
12. Yoldasheva, B., & Azizbek, H. (2023). The Population of Uzbekistan During the Soviet Period. *International Journal of Culture and Modernity*, 35, 1–5.
13. Bibirajab, Y., & Niginabonu, S. (2024). Historical Geography of Amir Timur State. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 4(1), 7-10.
14. Yuldosheva, B. (2024). The current state of green spaces and their historical changes in Bukhara City. In *BIO Web of Conferences* (Vol. 84, p. 01039). EDP Sciences.
15. Bibirajab, Y., Jo'rayeva, D., & Ahmadjon, A. (2024). MUSTAQILLIK YILLARIDA TOMORQA XO'JALIGINING RIVOJLANISHI. *Gospodarka i Innowacje.*, 46, 287-290.